

URBANA OBNOVA PODRUČJA BIVŠE TVORNICE ELEKTRODA I FEROLEGURA (TEF) U ŠIBENIKU

Sažetak: *Proces urbanizacije u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata bio je neraskidivo povezan s procesom ubrzane industrijalizacije, na čemu se temeljila državno-industrijska razvojna strategija. Propašću socijalističkog društvenog sustava, tijekom tranzicije, zbog nekonkurentnosti na tržištu i tehnološke dotrajalosti urušio se dotadašnji industrijski sklop na kojem je počivao razvitak Šibenika. U vrlo kratkom razdoblju od grada s izrazitim industrijskim obilježjima Šibenik je danas deindustrijaliziran. Od prevladavajućeg doživljaja "prljavoga" grada s velikim ekološkim problemima 1980-ih, u novim okolnostima dominantna je deindustrijalizirajuća slika Šibenika.*

Proces deindustrijalizacije Šibenika proizveo je čitav niz socijalnih posljedica, od kojih je veliki broj nezaposlenih jedna od najznačajnijih. Također je u prvi plan dospjelo pitanje sudbine nekadašnjih velikih tvorničkih sklopova, poglavito područja nekadašnje Tvornice elektroda i ferolegura (TEF) u neposrednom kontaktnom području povijesne gradske jezgre i na samom ušću rijeke Krke u šibenski zaljev. U ovom se radu razmatra urbana obnova područja bivše tvornice TEF, njezini dosadašnji učinci i ograničenja te njezina perspektiva.

Ključne riječi: *urbanizacija, (de)industrijalizacija, urbana obnova, Šibenik, Tvornica elektroda i ferolegura (TEF)*

1. Uvod

Sve do druge polovine 19. stoljeća Šibenik se nije značajnije prostorno proširio izvan gradskih zidina, koje su ga u cijelosti s kopnene strane opasivale sve do 1864. godine. Tada je, što se može uzeti kao simbolička godina razdjelnica početka modernog Šibenika, započela razgradnja zidina kod velikih gradskih vrata na Poljani.¹

¹ Gradske zidine, koje su stoljećima bile jamstvo obrane i slobode Šibenika, u novim okolnostima gube svoju namjenu. Kako tada nije bilo ni primisli o njihovoj spomeničkoj vrijednosti, srušen je njihov najveći dio. Štoviše, zidine su očito bile doživljavane kao najveća prepreka prostornom širenju grada. U cjelini su postojale do 1864. godine, kada je započelo njihovo uklanjanje radi izgradnje

Šibenik je u to vrijeme težački grad, stanovništvo se dominantno bavi poljodjelstvom. Međutim, tada nova tehnička struktura postaje središnji razvojni zamašnjak Šibenika: izgrađuje se željeznička pruga, gradi se operativna obala, grad dobiva vodovod i električnu energiju, a gradi se i prva tvornica koja je industrijska u punom smislu te riječi, za razliku od "tvornica" kojih je već prije bilo u Šibeniku, ali koje su po svom karakteru bile manufakturnog tipa.²

Od 1880. do 1931. godine Šibenik se brojem stanovnika povećao za 2,2 puta, od 7.716, koliko je Šibenik imao 1880. godine, na 16.996 stanovnika 1931. godine. Procesi povećavanja broja stanovnika i prostornog širenja grada te industrijski rast koji su započeti krajem 19. stoljeća nakon Drugog svjetskog rata ubrzano su porasli, tako da je Šibenik doživio veliku urbanu preobrazbu. Nakon 1990. godine, tijekom tranzicije iz "realsocijalističkog sustava u moderno industrijsko-kapitalističko društvo" (Cifrić, 1995.: 248) Šibenik se suočio s nizom novih problema i našao se na novoj razvojnoj prekretnici. U tom je ozračju potrebno razmatrati gašenje nekadašnjeg TEF-a te urbanu obnovu istog prostora.

Rad u kojem se razmatra urbana obnova užega gradskog područja na kojem se nekada nalazio veliki industrijski kompleks nekadašnjeg TEF-a³ podijeljen je u tri dijela. U prvom dijelu rada urbana obnova područja TEF-a kontekstualizira se u okvirima urbane preobrazbe modernog Šibenika, s osobitim osvrtom na vrijeme od svršetka Drugog svjetskog rata do devedesetih godina 20. stoljeća. Uz to, navode se međusobno povezani procesi koji su utjecali na urušavanje dotadašnjeg urbanocentričnog modela⁴ na kojem se temeljio urbani razvitak Šibenika tijekom 45 godina, u razdoblju socijalističkog društvenog uređenja. Također se razmatraju ključne posljedice i problemi s kojima se Šibenik suočio u tranzicijskom razdoblju. U drugom dijelu rada daje se određenje urbane obnove, gdje se urbana obnova razumijeva kao cjelovit proces obnove manjeg ili većeg dijela grada, dok se u trećem dijelu razma-

---

kazališta, uređenja gradskog perivoja i postizanja protočnije komunikacije između stare gradske jezgre i novih varoških predjela. Na taj su način stare zidine razrušene do kraja, s kulama i glavnim kopnenim gradskim vratima, koji su opasivali grad sa sjeverne i jugoistočne strane, a od kojih su danas sačuvani samo fragmenti (Poljićak, 1995.: 23).

² "... do kraja 1904. godine na površini od cca 75.000 četvornih metara u Šibeniku inozemnim kapitalom i punim kapacitetom proradilo prvo veliko industrijsko poduzeće, prethodnik šibenskog TEF-a. Poduzeće je bilo poznato pod nazivom SUFID, po njegovom novoregistriranom vlasniku, dioničkom društvu 'Societa anonima per l'utilizzazione delle forze idrauliche della Dalmazia' (Dioničko društvo za iskorištavanje vodenih snaga Dalmacije) ... Početkom 1907. godine bilo je u njoj zaposleno 500 radnika" (Tvornica elektroda i ferolegura Šibenik, 1975.: 33-34)

³ TEF je službena kratica naziva Tvornica elektroda i ferolegura, koja se uvriježila u svakodnevnom govoru, ali i u službenim dokumentima, pa se u nastavku teksta kada se spominje navedena tvornica, više ne upotrebljava puno ime, nego kratica TEF.

⁴ Urbanocentrični model razvitka u socijalističkom razdoblju urbanizacije temeljio se na državno/industrijskoj razvojnoj strategiji, gdje je "urbanizacija bila zacrtana kao element državne politike" (Čaldarović, 1999.:77). Težište se nalazilo na stvaranju jakih industrijskih središta i većih gradova, a na smanjivanju broja seljaka i na poticanju deruralizacije. O tomu više u Čaldarović (1999.) i Rogić (1990.).

tra urbana obnova područja TEF-a, uzimajući u obzir kronologiju događaja, analizu aktera te ograničenja i perspektive urbane obnove tog zaokruženog dijela Šibenika.

2. Glavni elementi urbane preobrazbe nakon Drugog svjetskog rata do danas

Brzi industrijski rast i na njemu temeljen urbanocentrični model razvitka, uz jaku državno-partijsku regulaciju, utjecali su na brzi rast broja stanovnika i brzo prostorno širenje grada. Na simbiozi države, kao glavnog subjekta urbanizacije, s industrijskom razvojnom paradigmatom iz koje je bio isključen privatni kapital, formirao se model urbane preobrazbe koji je dalekosežno utjecao na rast i razvitak Šibenika.⁵

U razdoblju od 1948. do 1991. godine Šibenik se povećao 2,7 puta. Prema popisu stanovništva 1948. u Šibeniku je živjelo 15.353 stanovnika, a nakon 43 godine, 1991. Šibenik ima 41.012 stanovnika, što je povećanje od 25.659 stanovnika. Procesi industrijalizacije i urbanizacije u Šibeniku te deagrarizacije i deruralizacije šibenskog kraja doveli su do migriranja velikog udjela gravitirajućeg seoskog stanovništva i njegove koncentracije u Šibenik. Uz povećani prirodni priraštaj, gradsko stanovništvo naglo se povećava zbog doseljeničkog stanovništva koje iz sela preseljava u grad: "koje traži krov nad glavom (stan/kuća), koje traži lokaciju krova nad glavom (nove gradske četvrti), koje treba negdje raditi (tvornice/poduzeće), koje treba servisirati (urbani servisi), čiju djecu treba obrazovati (škole) ..." (Poljičak, 1995.: 45-46).

U prvom razdoblju nakon Drugog svjetskog rata u Šibeniku se grade dvije velike tvornice: TEF gdje je već postojala tvornica i TLM,⁶ koji se gradi na gradskoj periferiji, do tada neizgrađenu prostoru. Šibenik ubrzano gubi obilježje težačkoga grada, a u strukturi zaposlenih dolazi do dominacije industrijskog radništva. Tomu treba dodati da je tadašnja JNA⁷ zauzela brojne prostore u neposrednoj blizini grada. Sve je to nepovratno utjecalo na prostorno širenje grada jer je praktički cijela obalna crta, bilo vojno, industrijom ili lučkom djelatnošću, bila zauzeta. Na taj je način bio potisnut svaki mogući urbani scenarij s gradske obalne crte, pa se Šibenik u smislu urbanog dominantno kontinentalizirao.⁸ Dominantna industrijska razvojna strategija Šibenika temeljila se na metalurgiji, a onda i pretežitom industrijskoj monocentričnosti. Takav

⁵ Subjektima urbanizacije i njihovim prostornim otiscima u hrvatskom društvu na cjelovit se način bavio I. Rogić (Rogić, 1990.: 9-22). Osnovne ciljeve urbanizacije koja je bila zacrtana kao element državne politike opsežno je razmatrao O. Čaldarović (Čaldarović, 1999.: 77-80).

⁶ Tvornica lakih metala, Šibenik. TLM "sve do početka devedesetih godina činila je preko 90% hrvatske aluminijske industrije. To je bio jedini proizvođač i najstariji je prerađivač aluminijske u Hrvatskoj." (Šmit, 1997.: 7)

⁷ Vojska bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

⁸ Riječ je o elementu državno i industrijske teritorijalne razvojne strategije. Odnosi se, naravno, na gradove na moru. Obala se razvojno predodređuje za industriju, lučki pretovar i za vojnu djelatnost. U tom se smislu građani potiskuju sa užeg dijela gradske obale, Stoga se i urbani razvitak Šibenika s vremenom planirao i realizirao izvan obalne crte, izvan šibenskog zaljeva.

tip industrije, neosjetljiv na urbani kontekst i ekologiju (TEF, TLM), zauzeo je gradsku obalu i obode grada, što je postalo kočnicom urbanom razvitku.

U navedenom razdoblju grad se intenzivno širio prema urbanoj periferiji: nastaju cijele nove gradske četvrti. Uz nova naselja kolektivne izgradnje, periferijski se smješta individualna stambena izgradnja, više kao posljedica velike stambene krize i nemogućnosti “društvenog sektora” da izgradi dovoljan broj stanova, negoli kao poželjan način urbanizacije Šibenika. Unatoč brzom rastu kolektivne i individualne stambene izgradnje, stambena kriza bila je permanentna sve do kraja 1980-ih godina (Poljićak, 1995.: 53).

Krajem 20. stoljeća Šibenik se našao na novom razmeđu, do kojeg je došlo zbog više međusobno povezanih procesa:

- krah “socijalističkog projekta” i prelazak na tržišno gospodarstvo;
- promjena državno-teritorijalnog okvira;
- promjena uloge države kao glavnog razvojnog subjekta;
- energetska kriza;⁹
- dalekosežne promjene ekoloških, urbanih i uopće civilizacijskih aspiracija stanovništva;¹⁰
- pojačani utjecaj tercijarnih djelatnosti, posebice trgovine i turizma.

Dotadašnja, državno-industrijska razvojna strategija više nije bila održiva, ona je delegitimirana. Socijalističko društveno uređenje se urušava te se istodobno mijenja državni okvir, Hrvatska je postala samostalna država. U takvim okolnostima Šibenik se našao pred naraslim problemima dotadašnjeg monocentričnog industrijskog razvitka. Razdoblje tranzicije nije pravo ni započelo, a ratna razaranja zahvatila su i Šibenik, što je dodatno pojačalo krizu daljnjeg industrijskog razvitka u kojoj se Šibenik našao. Slika Šibenika kao jakog industrijskog središta gotovo je preko noći nestala. Uzroci takvu stanju začeti su puno prije i prelaze obzor samoga grada Šibenika. Glavne socijalno-teritorijalne posljedice dotadašnjeg urbanog razvitka i elementi novog u razdoblju tranzicije:

- zaustavljen je proces povećavanja gradskog stanovništva, što zbog negativnog prirodnog priraštaja, a dijelom zbog prestanka doseljavanja stanovništva iz okolice Šibenika;¹¹

---

⁹ TEF i TLM bili su među najvećim potrošačima električne energije na području Hrvatske. Tijekom Domovinskog rata cijela Dalmacija jedno je vrijeme bila u velikoj oskudici električne energije. Zbog okupacije jedne trećine teritorija Hrvatske nije bila moguća normalna distribucija električne struje.

¹⁰ Ovdje se misli na različito poimanje urbanog razvitka krajem 20. stoljeća u odnosu na razdoblje neposredno nakon Drugog svjetskog rata, kada je socijalistička država kao ključni subjekt urbanizacije započela s realizacijom državno/industrijske teritorijalne razvojne strategije.

¹¹ Planerska vizija iz Generalnog urbanističkog plana koji je izrađen 1988. godine o Šibeniku kao gradu od 60 tisuća stanovnika pokazala se utopističkom, barem do daljnjega.

- grad je u kratkom razdoblju deindustrijaliziran (zatvoreni su TEF, Poliplast, Revija, u ratu je razorena elektroliza TLM-a ...);
- nezaposlenost postaje jedan od najvećih problema Šibenika;
- od slike "prljavog" industrijskoga grada Šibenik danas više nema ekoloških problema;
- zaustavlja se širenja grada na urbanu periferiju;
- nekadašnji TEF razgrađen je do temelja tako da je Šibenik dobio novu veliku neizgrađenu površinu u srcu grada;¹²
- TLM više nema obilježja "giganta" kao nekada niti dramatično kao nekada utječe na razvitak grada (ni financijski ni ekološki ni prostorno);
- izgrađena je gospodarska zona Podi, koja je postala prostorna alternativa za gospodarski razvitak na kojoj se može smjestiti nova industrija i druge proizvodne djelatnosti;
- prsten vojarna i vojnih prostora oko grada izgubio je svoju nekadašnju vojnu funkciju i više nije prepreka prostornom širenju grada, međutim, značajan dio tih prostora još uvijek čeka na novu funkciju;
- na području nekadašnjeg vojnog poduzeća Remont danas se nalaze velika marina i remontno brodogradilište, primjer gdje je nekadašnja vojna djelatnost promijenila svrhu;
- za razliku od prije trideset godina, povijesna gradska jezgra značajno je više okrenuta turizmu;
- na istočnom i zapadnom cestovnom ulazu u grad izgrađeno je više velikih trgovačkih centara koji značajno utječu na sliku grada.

Na novoj razvojnoj čistini pred Šibenikom su novi izazovi, oblikovanje novog razvitka na temeljima demokracije i tržišnoga gospodarstva u okvirima Hrvatske i Europske Unije. U novom kontekstu pred Šibenikom je proces "dovršavanja grada" (Čaldarović, 1989.:71) - primjerice, gradski kolektor s čijom izgradnjom je u šibenskom zaljevu ponovno čisto more ili na području prometa izgradnja "tehnološke ceste" kojom se bitno smanjuju automobilske gužve u gradu - naročito unapređenje komunalne infrastrukture koja nije dovoljno kvalitetno pratila ubrzani rast grad. Umjesto novih velikih gradskih naselja, prioritet postaje reinterpretacija već izgrađenih gradskih četvrti. U tom je ozračju potrebno sagledati i urbanu obnovu TEF-a, nekadašnje tvornice u kojoj se proizvodnja odvijala gotovo cijelo 20. stoljeće. Prije toga valja dati određenje urbane obnove, o čemu će više riječi biti u nastavku.

¹² Za sada nema općeprihvaćenog plana što s tim prostorom niti ima zainteresiranih ulagača.

3. Određenje urbane obnove

Urbana obnova je u najvećem broju slučajeva shvaćena kao kompleksan proces obnove degradirane fizičke strukture dijela grada (manjeg ili većeg), ali i njegove socijalne strukture. Dakle, urbanom obnovom željeli su se zaustaviti procesi urbane degradacije, *slumizacije* i oslabljene “nosivosti” (*carrying capacity*) urbane strukture do koje je uglavnom dolazilo zbog opće degradacije i ekoloških i socijalnih uvjeta života (Čaldarović, 2010.: 70). To znači da se pojam urbane obnove može odnositi na sve dijelove grada, a ne samo na njegov središnji dio. Druga je stvar što se ona kao pojam i kao program počela koristiti u starijim, povijesnim dijelovima gradskih središta. I sam pojam urbane obnove mijenjao se tijekom desetljeća.

Pojam urbane obnove povezuje se uz program obnove gradova započet u SAD-u početkom pedesetih godina 20. stoljeća.¹³ Kako riječ program sugerira, radilo se o planskom pristupu i sustavnoj izvedbi, podrazumijevao je velika preseljenja stanovništva i uporabu eksproprijacije kao legalnog instrumenta za oduzimanje privatnog vlasništva na osnovi programa urbane obnove.¹⁴ Kao dio urbane obnove dogodio se proces gentrifikacije – umjesto siromašnih doselilo se bogatije stanovništvo.¹⁵ Sociologijski je relevantna činjenica da se urbana obnova temeljila na tržišnim načelima, ali njezina provedba nije bila moguća bez lokalnih vlasti i bez sudjelovanja države. Bila je potrebna zakonska regulacija jer bez rješavanja imovinsko-pravnih problema koncepcija urbane obnove naišla bi na nepremostive prepreke na samom početku. Istodobno je postojala i financijska potpora. Državna ulaganja, zakonsko reguliranje i privatna ulaganja u obnovi zapuštenih dijelova grada pronašli su zajednički interes.

Urbanu obnovu iz tog razdoblja bilo bi pogrešno promatrati samo kroz prizmu promjene stanovništva i izgradnje novih stanova jer su upravo država i lokalne vlasti kroz program urbane obnove željeli riješiti i druge probleme – izgraditi novu urbanu opremu, izgraditi nove prometnice, na području nekadašnje velike gustoće stanovanja oblikovati nove zelene površine i igrališta. Sve navedeno

---

¹³ Za formativne početke urbane obnove u SAD-u mogu se uzeti poticaji za rušenje degradiranih područja u New Yorku u kasnom 19. stoljeću. Prije toga na istom je tragu projektiranje i izgradnja Central Parka u New Yorku. Izgradnja je počela 1859., a završila je 1873. godine. Površina parka je 3,4 km². Central Park je dugačak 4 km između 59. ulice i 110. ulice, a širok 0,8 km između Pete avenije i Central Park Zapada. Park je potpuno uređen, iako je veći dio prirodan.

¹⁴ Koji su bili učinci urbane obnove pedesetih i šezdesetih godina? Siromašni stanovnici iseljeni su iz zapuštenih dijelova grada, koji su postali predmetom urbane obnove. Istodobno je izgrađena nova fizička struktura, stanovi i poslovni prostori, tako da su obnovljeni dio grada naselili stanovnici s većim prihodima. To je podiglo kvalitetu života na tom području i cijenu nekretnina.

¹⁵ Gentrifikacija je proces doseljavanja novog stanovništva boljih primanja i imovinskog stanja u stare dijelove grada u kojima su nekada živjeli siromašniji stanovnici. Uz proces zamjene stanovnika, unutar kojeg se umjesto niže naseljava srednja klasa, obnavljaju se stare zgrade ili izgrađuju nove građevine u starim dijelovima grada.

ukazuje na to da se urbana obnova nije provodila stihijski, težilo se cjelovitom i novom rješenju, a osim iseljenog siromašnog stanovništva koje nije sudjelovalo u izradi programa urbane obnove, u planiranje i provedbu urbane obnove bili su uključeni brojni akteri, od državnih i lokalnih vlasti, stručnjaka, prostornih planera i naposljetku privatnih investitora.

Urbanu obnovu, o kojoj govorimo, obilježila je radikalna preobrazba – radilo se isključivo o rekonstrukciji, nije postojala rehabilitacija ili renovacija postojećih građevina i stanova, a isto se odnosilo na stanovništvo. Osim na stambene dijelove grada, program urbane obnove odnosi se i na gradske prostore gdje su se nalazile propale tvornice. Kao rezultat takva pristupa nastale su potpuno novooblikovane gradske zone, s novim uličnim rasterom, novim volumenima i novim načinom gradnje, gdje se uvijek nastojala uspostaviti ravnoteža između privatnog i javnog prostora. Uz očekivane učinke programa urbane obnove na poboljšanje fizičke i socijalne strukture došlo je i do neplaniranih posljedica, pa su se javili i osporavatelji ‘bager-metode’ radikalne promjene i ostvarenih rezultata. Tako kritičari kao loše posljedice navode: “gubljenje ambijentalnih obilježja i osobitosti pojedinih zona, gubljenje socijalnog identiteta četvrti, razaranje susjedske matrice u susjedstva, prinudno iseljavanje domicilnog stanovništva, eksproprijaciju uz naknadu koja nije odgovarala tržišnim cijenama i prebacivanje značajnog dijela troškova obnove na račun poreznih obveznika i siromašnih domicilnih stanovnika” (Petovar, 2008.: 2-3).

Šezdesetih i sedamdesetih godina došlo je do odmaka od prethodnog radikalnog pristupa urbanoj obnovi 1950-ih. Tomu je sigurno pridonio i procvat pokreta za povijesnu zaštitu, za očuvanje postojećih urbanih tkiva, koji se javlja šezdesetih godina, dijelom kao posljedica interesa arhitekata za prošlost, ali dijelom kao reakcija na ogromno uništavanje urbanog tkiva u ime urbane obnove u SAD-u i na ponovnu izgradnju ratom razorene Europe, koja se temeljila na modernističkim načelima (Elin, 2004.:80). Dakle, nakon ‘bager-faze’, koncepcija urbane obnove više nije imala uporište u modelu radikalne transformacije, nego se preusmjerila na renoviranje i ulaganje (*renovation and investment*) - umjesto velikih rušenja središte urbane politike usmjerilo se na unaprjeđenje postojećeg. Nastoji se graditi partnerski odnos između grada, kao lokalne samouprave, ulagača (developer) i građana. U odnosu na prethodno razdoblje urbane obnove obvezno je uključivanje građana u programe i planove uređenja naselja. Obnova fizičke strukture sada se promatra samo kao dio procesa preobrazbe nekog dijela grada. Od osamdesetih godina pojačava se uključivanje kulture i umjetnosti u urbanoj obnovi. U novije vrijeme urbana obnova sadrži različite ciljeve socijalnog razvoja, kao što je integracija, socijalna uključenost, kulturna i socijalna različitost i stvaranje jednakih mogućnosti za građane na području obnove (Petovar, 2008.: 4).¹⁶

¹⁶ “Jedan vid urbane obnove javlja se pri ponovnom korištenju napuštenih objekata raznih skladišta i magazina za stanovanje ili korištenju potkrovlja. Stanovanje u potkrovlju pokušaj je da se posti-

Nova politika urbane obnove nalazi se u vrtlogu socioloških fenomena, ekologije, sudjelovanja građana u procesu, načinu financiranja, marketingu, inicijatorima, sudionicima, interesima ... sve do ugrađivanja u zakonodavstvo (Vaništa Lazarević, 2002.).

4. Urbana obnova područja bivšeg TEF-a: ograničenja i perspektive

Spoznaja o ekološkoj i prostornoj neprihvatljivosti TEF-a u neposrednom kontaktu gradskog središta i o potrebi preseljenja tvornice na novu lokaciju uzima se u planersko razmatranje od sredine 1970-ih godina. U to se vrijeme izrađuje "Konceptija generalnog urbanističkog plana" koja je za cilj imala ponuditi smjer budućeg prostornog širenja Šibenika. Tada je naručena studija o formiranju nove industrijske zone.¹⁷ Dvojbu o smjeru širenja grada, jednoj od najvažnijih prostornoplanskih tema 1970-ih, prema gradskom predjelu Njivice u blizini TEF-a, ili prema Zablaću, Skupština Općine Šibenik riješila je u ožujku 1982. godine odlučivši se za Njivice, uz uvjet da se TEF preseli. Samo sedam dana poslije ta ista Skupština donosi odluku da se na prostoru tvornice izgradi novi pogon za proizvodnju elektroda (Poljićak, 1995.: 73). Dakle, proturječnost na razini donošenja odluke upućivala je na to da ne postoji ozbiljan interes za preseljenje TEF-a na novu lokaciju.¹⁸

Planerska ideja, nakon 18 godina, postaje ponovno aktualna, ali ovaj put ne zbog preseljenja TEF-a, nego zbog trajnog prestanka proizvodnje 1995. godine.¹⁹ Drugim riječima, u potpuno novom kontekstu, nakon odluke o zatvaranju TEF-a kao ključno pitanje nametnula se urbana obnova nekadašnjeg tvorničkog kompleksa. Dana 10. srpnja 1996. godine srušena su četiri velika dimnjaka TEF-a, čin kojim je simbolično i stvarno počeo veliki projekt razgradnje tvornice da bi se prostor očistio i otvorile nove mogućnosti za urbani razvitak Šibenika. (Poljićak, 2013.: 282)²⁰ Razgradnja fizičke strukture TEF-a, rušenje građevinskih obje-

---

gne urbanitet, historicizam i da se kombinira dom s radnim mjestom. Ova vrsta povijesne zaštite ili rehabilitacije uključuje ponovno vrednovanje industrijske prošlosti." (Elin, 2004.: 82)

¹⁷ Uz studiju "Šibenik: izbor lokaliteta za formiranje nove industrijske zone" iz 1977. godine, A. Kljaić je 1978. godine izradio studiju "Formiranje nove industrijske zone u Šibeniku".

¹⁸ U to vrijeme, početkom 1980-ih, teška je ekonomska kriza na razini bivše Jugoslavije, tako da objektivno govoreći nije postojala ni podloga za takav pothvat preseljenja i urbane obnove područja koje je tražilo ne samo prostornu prenamjenu nego i temeljitu ekološku sanaciju.

¹⁹ Poduzeće TEF d. d. Šibenik, u vlasništvu Grada Šibenika, registrirano je za obavljanje djelatnosti proizvodnje željeza, čelika i ferolegura. Proces proizvodnje trajno je zaustavljen 1995. godine, nakon obavljene tehnološke studije (Predinvesticijska studija za poduzeće TEF d. d., 2010.: 4).

²⁰ Naraštaji Šibenčana rođenih u 21. stoljeću o TEF-u će moći suditi samo na temelju priča suvremenika, raznih novinskih tekstova i brojnih fotografija iz vremena kad je TEF radio punom parom.

kata unutar tvorničkog prostora, započela je 1999. godine i trajala je oko dvije godine.²¹

Tijekom dosadašnje razgradnje TEF-a i sanacije nekadašnjeg tvorničkog kompleksa može se izdvojiti više aspekata koji se moraju uzeti u obzir u raščlambi urbane obnove tog dijela grada.

- a) Prestanak rada i zatvaranje tvornice. Odluku o zatvaranju TEF-a donijela je hrvatska Vlada. Vlada RH zadužila je HEP d. d. (Hrvatska elektroprivreda), poduzeće u državnom vlasništvu, kao jednog od vjerovnika, za operativno provođenje programa zatvaranja TEF-a.²² U toj prvoj fazi glavna zadaća bila je zbrinjavanje radnika, pri čemu je radnicima bilo nuđeno više opcija: isplata otpremnine, odlazak u mirovinu dokupom staža ili se nudilo novo zaposlenje u poduzećima u državnom vlasništvu ili u vlasništvu Grada Šibenika ili Šibensko-kninske županije. U tom razdoblju razmatraju se aspekti saniranja zemljišta TEF-a u smislu rušenja, odnosno razgradnje građevinskih objekata te se izrađuje "Studija rušenja i zbrinjavanja ruševina građevinskih objekata". Nakon prve faze zatvaranja TEF-a, Grad Šibenik uz Vladu postaje glavni akter u procesu razgradnje i ekološke sanacije tvorničkog zemljišta.
- b) Ključni akteri. Vlada Republike Hrvatske, bilo izravno donošenjem "Mjere za zatvaranje TEF-a",²³ bilo preko ministarstava: Ministarstvo gospodarstva i Ministarstvo prostornog uređenja, ili preko poduzeća u državnom vlasništvu (HEP, INA u vrijeme zatvaranja TEF-a), državnih fondova ili agencija. Uz hrvatsku Vladu, ključni akter u urbanoj obnovi područja TEF-a je Grad Šibenik, koji je 1998. godine postao stopostotni vlasnik TEF-a d. d., pa tako i vlasnik cijelog zemljišta. Akteri su također, ali u puno manjoj mjeri, uprava i Nadzorni odbor TEF-a, koji su bili produžena ruka Vlade u prvoj fazi zatvaranja TEF-a, a poslije su imenovani od strane Grada Šibenika. Također, kao akteri se pojavljuju stručnjaci različitih profesija (izrade više studija o zbrinjavanju neopasnog i opasnog otpada, izrada studije utjecaja na okoliš i slično). U svakom slučaju, uloga i odnos iz-

²¹ Razgradnja građevinskih objekata na lokaciji TEF-a započela je 27. listopada 1999. u nazočnosti predsjednika hrvatske vlade mr. sc. Zlatka Mateše te ministara Nenada Porgesa i Marka Širca. Predsjednik Vlade tada je prigodno optimistično na samom početku radova izjavio: "Na ovom prostoru niknut će novi grad, kakvog Šibenik i zaslužuje, jer jasno je da u novim uvjetima i tržišnim zakonitostima TEF kakav je bio nije mogao opstati. Ovaj prostor treba i uistinu će postati nešto sasvim drukčije i novo što je potrebno ne samo Šibeniku, već i našem Jadranu. Ovaj projekt treba označiti izgradnju nove gospodarske strukture Krešimirova grada i zato će Vlada stajati i stoje iza ovog projekta, istaknuo je tom prilikom premijer Mateša" (www.eurco.eu/press/pdf/28.pdf, pristupio 4.7.2013.)

²² To je razdoblje trajalo od 13. lipnja 1995. do 31. prosinca 1996. godine.

²³ Vlada RH donijela je Mjere za zatvaranje TEF-a na sjednici održanoj 26. ožujka 1998. godine. Odlučeno je da se dionice TEF-a u vlasništvu državnih fondova prodaju Gradu Šibeniku za 1 kunu.

među Grada Šibenika i hrvatske Vlade presudni su za urbanu obnovu područja TEF-a.

- c) Socijalni aspekti. U početnoj fazi zatvaranja TEF-a zbrinjavanje radnika bilo je ključni problem. Naime, potkraj 1994. godine u TEF-u je bilo zaposleno 914 radnika. U postupku zbrinjavanja do kraja 1996. godine zbrinuto je 820 radnika. Nažalost, nakon gašenja TEF-a nije bilo značajnije supstitucije radnih mjesta u industrijskom sektoru. Za razliku od urbane obnove degradiranih stambenih dijelova grada, gdje je preseljenje siromašnijeg stanovništva u druge gradske četvrti jedan od najtežih elemenata urbane obnove, na primjeru TEF-a taj problem ne postoji. Socijalni aspekti urbane obnove TEF-a prestaju praktički sa zbrinjavanjem bivših radnika.
- d) Razgradnja fizičke strukture TEF-a. Razgradnja građevinskih objekata bivše tvornice provedena je 'bager-metodom'. Sva tvornička postrojenja srušena su do temelja, a sačuvan je tek manji dio objekata (upravna zgrada, kinodvorana, ambulanta) koji nisu bili u funkciji proizvodnje. Ta je razgradnja podrazumijevala rušenje objekata, ali nije uključivala sanaciju zemljišta na kojima su se ti objekti nalazili. Razgradnja fizičke strukture TEF-a uspješno je okončana.
- e) Ekološki aspekti. Prestankom rada tvornice preko noći je prestalo zagađenje zraka koje je TEF godinama proizvodio. Međutim, težim i složenijim zahvatom u urbanoj obnovi područja TEF-a postala je ekološka sanacija zemljišta. "Završetkom razgradnje objekata na lokaciji su zaostale razne vrste otpada i to: feromanganska troska, katran, fenolni ostaci, karburundum, kovarina, reciklirani separirani granulati, otpadne grafitne elektrode i dr. Kako je planirana prenamjena ovog prostora u druge svrhe, prije daljnjih radnji bilo je potrebno izvršiti ekološku sanaciju lokacije TEF-a zbrinjavanjem otpada koji je zaostao na lokaciji."²⁴ Prema stručnim analizama i studijama dvije su vrste otpada: neopasni²⁵ i opasni²⁶ otpad. Prema podacima iz "Predinvesticijske studije za poduzeće TEF d. d." (2010.) sanacije otpada faza iskopa materijala je završena te preostaje otpad oporabiti i na adekvatan način zbrinuti opasni i neopasni otpad s prostora TEF-a.

---

²⁴ <http://www.tef.hr/stranica/9/razgradnja-i-ekoloska-sanacija.html>, pristupio 4.7.2013.

²⁵ "U pogledu sanacije neopasnog otpada – silikomanganske troske dovršeni su svi radovi iskopa i drobljenja. Ukupno je iskopano oko 470.000 tona materijala, a dio materijala potrebno je još tretirati gravitacijskom separacijom. Cjelokupan proces sanacije neopasnog otpada završit će otpremom materijala s prostora TEF-a." **Predinvesticijska studija za poduzeće TEF d. d.** (2010.: 23)

²⁶ "U pogledu sanacije opasnog otpada – fenola i katrana dosad je prikupljeno 43.140 m³ materijala, a ostalo je još svega 500 m³ koje je potrebno iskopati. Također, dosad je oporabljeno oko 27.615 m³ materijala, a za oporabu je preostalo još 15.525 m³ materijala koji je odložen na prostoru TEF-a te dodatnih 500 m³ za koje je potrebno obaviti iskop." **Predinvesticijska studija za poduzeće TEF d. d.** (2010.: 23)

- f) Vlasnički aspekti. TEF d. d. vlasnik je zemljišta, nekadašnjeg tvorničkog kompleksa, površine 274.000 m². Stopostotni vlasnik TEF-a je Grad Šibenik i iz tog kuta gledano, sve je jasno, Grad Šibenik je vlasnik i zemljišta TEF-a. Međutim, poduzeće TEF opterećeno je dugoročnim obvezama za koje se očekuje da bi se naplatile iz prodaje zemljišta nakon konačne sanacije i određenja buduće namjene prostora.²⁷ S obzirom na založna prava na zemljište što ga imaju Republika Hrvatska, Fond za zaštitu okoliša i energetska učinkovitost te INA, s jedne strane, te Grad Šibenik kao vlasnik TEF-a s druge strane, očekivati je unutar navedenog četverokuta rješenje problema dugoročnih obveza TEF-a. Uz Grad Šibenik, potrebno je istaknuti da su i Republika Hrvatska i navedeni Fond predstavnici javnog interesa i da je očekivati u tom dijelu partnerstvo i lakše postizanje sporazuma. S druge strane, INA predstavlja privatni interes i ima interes povrata potraživanja, ali ima i založno pravo na zemljište.²⁸
- g) Urbanistički aspekti. Prema postojećoj prostornoplanskoj dokumentaciji GUP-om je prostor TEF-a općenito određen kao mješovita višenamjenska zona. Također postoji obveza izrade plana nižeg reda, Urbanističkog plana uređenja tog prostora, ali još nije donesena odluka o pristupanju izradi tog plana. Jedan od razloga zbog čega se ne radi taj plan vjerojatno se krije u nedostatku konkretne vizije što se tu sve trebalo izgraditi. Naime, još uvijek u javnom govoru sve ostaje na razini općih mjesta (stanovanje, turizam, šport, rekreacija...). Potrebno je istaknuti kako se već pri planiranju zatvaranja i razgradnje tvornice angažiralo Ministarstvo prostornog uređenja s nakanom određenja buduće namjene prostora TEF-a. S tom svrhom bio je raspisan "Anketni natječaj za izradu programskog urbanističkog rješenja Šibenik – Mediteranski grad za 21. stoljeće na prostoru bivše tvornice TEF u Šibeniku". Pristiglo je 17 radova, dodijeljene su nagrade za tri najbolje ocijenjena rada, u listopadu 1999. godine radovi su na izložbi u Šibeniku prezentirani javnosti i od tada o njima nema ni riječi. U odnosu na razgradnju objekata i sanaciju zemljišta te dužničko-vjerovničke odnose, prostornoplanska dokumentacija ostala je u drugom planu. Tomu je možda doprinio i izostanak ulagača.
- h) Javni interes. Od početka urbane obnove područja TEF-a sve dosadašnje poduzete aktivnosti mogu se definirati kao javni interes. Osim INE, svi su

²⁷ "Vjerovnike poduzeća TEF d. d. možemo promatrati kroz dvije podjele. Prva se podjela odnosi na vjerovnike iz javnog sektora i vjerovnike iz privatnog sektora. Druga je podjela na vjerovnike sa založnim pravom nad zemljištem (Republika Hrvatska, Fond za zaštitu okoliša i energetska učinkovitost i INA) i bez založnog prava." **Analiza alternativa za poduzeće TEF d. d.** (2011.: 8)

²⁸ "Kako je zemljište TEF-a d. d. gotovo u cijelosti opterećeno hipotekama, kako se poduzeće trenutno bavi isključivo sanacijom zemljišta, a dug poduzeća raste potrebno je u dogovoru s vjerovnicima odrediti najpovoljniji način reguliranja obveza." **Analiza alternativa za poduzeće TEF d. d.** (2011.: 16)

drugi dionici predstavnici javnog sektora i njihova prva zadaća nije zarada sama po sebi. Također, sve su dosadašnje aktivnosti u cijelosti otvorene prema javnosti, što praktički u potpunosti umanjuje mogućnosti bilo kakve zloporabe. Ujedno, ključni pokazatelj javnog interesa na saniranom dijelu zemljišta neposredno uz more je ulaganje Grada Šibenika u izgradnju gradske plaže Banj, što je izazvalo značajan pozitivni interes u Šibeniku. Za očekivati je da će i daljnjim aktivnostima u urbanoj obnovi područja TEF-a javni interes biti na prvome mjestu.

5. Zaključak

Urbana obnova područja TEF-a, premda kao takva nije bila cjelovito planirana niti od strane mjerodavnih tijela postoji prihvaćen hodogram planiranih aktivnosti koje obvezuju, prošla je u razdoblju od odluke da se tvornica zatvori više prepoznatljivih faza, a tek se očekuje dovršenje dijela započetih procesa i privođenje novoj namjeni velikog prostora (274.000 m²) u neposrednom kontaktnom području povijesne gradske jezgre i središta Šibenika.²⁹

U prvoj fazi zatvorena je tvornica, zbrinuti su radnici te država kao ključni akter u toj fazi donosi mjere za zatvaranje TEF-a, realizacijom kojih Grad Šibenik postaje vlasnikom prostora TEF-a, što presudno utječe na daljnji tijek urbane obnove tog dijela grada. U drugoj se fazi tvorničke građevine razgrađuju do temelja, raspisuje se anketni natječaj za buduću namjenu prostora, koji se pokazao neuspješnim,³⁰ te se planira ekološka sanacija neopasnog i opasnog otpada koji se nalazio na zemljištu. U trećoj fazi, koju određuje ekološka sanacija zemljišta, u prvi plan dolaze i financijski aspekti, odnosno dugovanja TEF-a na kojima postoji založno pravo. Nažalost, niti je još uvijek odvezen sav otpad sa zemljišta niti su razriješeni vjerovničko-dužnički odnosi, što su ograničenja u dosadašnjem procesu urbane obnove. Uz pretpostavku uspješnog okončanja te faze, očekivati je četvrtu fazu u kojoj bi se trebala odrediti namjena prostora i utvrditi dionici/akteri budućih aktivnosti/ulaganja na prostoru TEF-a. Naposljetku, peta faza, koja se još uvijek i ne nazire, trebala bi biti izvedba plana. Tek u tom smislu proces urbane obnove područja TEF-a bio bi cjelovit i realiziran.

---

²⁹ Usporedbe veličine radi, šibenska povijesna jezgra zauzima površinu od 160.800 m².

³⁰ Iz današnje perspektive ideja o mediteranskom gradu za 21. stoljeće zvuči tek kao puka želja, a nimalo kao cilj koji je operabilan i izvediv.

Literatura:

1. *Analiza alternativa za poduzeće TEF d. d.* (2011.): Split, MICRO projekt d.o.o.
2. Cifrić, I. (1995.): Sociologija u novom socijalnom kontekstu, *Društvena istraživanja*, 4(2-3): 241-264.
3. Čaldarović, O. (1989.): *Društvena dioba prostora*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
4. Čaldarović, O. (1999.): Razvojni ciljevi i naslijeđena razvojna ograničenja hrvatskih srednjih gradova, *Društvena istraživanja*, 8(1): 71-86.
5. Čaldarović, O. (2010.): Još jednom o "urbanoj obnovi", *Kvartal*, 7(1-2): 70-75.
6. Elin, N. (2004.): *Postmoderni urbanizam*, Beograd, Orion Art.
7. Kljaić, A. (1978.): *Formiranje nove industrijske zone u Šibeniku*, magistarski rad, Šibenik.
8. Petovar, K. (2008.): *Sociološka interpretacija i objašnjenje procesa urbane obnove, 1-7*, http://www.arh.bg.ac.rs/upload/0809/Specijalističke_studije/nove/1Sociološka_interpretacija.pdf (3.9.2011.)
9. Poljičak, I. (1995.): *Šibenik na razmeđu*, Šibenik, Gradska knjižnica Juraj Šižgorić.
10. Poljičak, I. (2010.): *Šibenik na kvadrat*, Šibenik, Gradska knjižnica Juraj Šižgorić.
11. *Predinvesticijska studija za poduzeće TEF d. d.*, (2010.): Split: MICRO projekt d.o.o.
12. Rogić, I. (1990.): *Stanovati i biti: rasprave iz sociologije stanovanja*, Zagreb, Sociološko društvo Hrvatske.
13. *Šibenik: izbor lokaliteta za formiranje nove industrijske zone.* (1977.): Beograd: Jugoslavenski institut za urbanizam i stanovanje i Šibenik: Općinski zavod za urbanizam.
14. Šmit, M. (1997.): *Izgradnja hrvatske aluminijske industrije*, Šibenik, Tvornica lakih metala Šibenik.
15. *Tvornica elektroda i ferolegura Šibenik*, (1975.): Šibenik, TEF.
16. Vaništa Lazarević, E. (2003.): *Obnova gradova u novom milenijumu*, Beograd: Knjižara AF i Biblioteka AF.

Ivica Poljičak

UDC: 711.4 (497.5 Šibenik) "1990/2014"
Review paper

URBAN RENEWAL OF THE AREA WITH THE FORMER ELECTRODE AND FERROALLOY PLANT IN ŠIBENIK

Abstract: *The process of urbanisation in Croatia after World War II was inextricably linked with the process of rapid industrialisation, which was a base for the state – industrial development strategy. The collapse of the communist social structure, during the transition period, caused by the lack of competitiveness on market and by technological obsolescence led to decomposition of the industrial structure which had represented the basis for the development of Šibenik. In a very short period of time Šibenik lost its distinguishing industrial characteristics and became deindustrialised. A dominating picture of deindustrialised city of Šibenik has replaced the prevailing picture of "dirty" town with major environmental problems from the 1980s.*

The process of deindustrialisation of Šibenik has caused a series of social consequences, among which a great number of unemployed people is probably the most important one. The problem of the former factories has also emerged, especially the area of the former Electrode and Ferroalloy Plant (TEF) in the vicinity of historic town centre and at the mouth of the river Krka which flows into Šibenik Bay. This paper discusses the urban renewal of the area with TEF, its present effects and constraints as well as its prospects.

Keywords: *urbanisation, (de)industrialisation, urban renewal, Šibenik, Electrode and Ferroalloy Plant (TEF)*